

Laing és az antipszichiátria*

„A pozitívizmus korának elmegyógyintézete [...] nem a [...] megfigyelés, a diagnózis és a gyógyítás szabad terepe, hanem igazságszolgáltatási helyszín, ahol vádolnak, ítélik és elítélik, s ahonnan a vádlott csakis a tárgyalásnak pszichológiai mélységeiben való lefolytatása, vagyis büntudat árán szabadulhat. Az elmebajt itt büntetik még akkor is, ha a kívülvilágban nem számít bűnnek. Hosszú időn át – legalábbis napjainkig – az örületet a morális világ börtönébe zárták.”

(Michel Foucault)

Bár az „antipszichiátria” mint az elmebeteggé minősítés és az elmebetegekkel való bánásmód uralkodó formáinak megkérdőjelezése csaknem egyidős lehet a modern pszichiátriával, a szó szorosabb értelmében vett antipszichiátria mint többé-kevésbé koherens *elmélet*, alternatív *terápia* és politikailag tudatos *mozgalom* a hatvanas évek elején kezdett kibontakozni, főként Ronald Laing angol (helyesebben skót) pszichiáter teoretikus munkássága nyomán és gyakorlati működésének (a londoni Kingsley Hallban általa létesített terápiái közösségnek) hatására. A terminus maga nem az „antipszichiátria pápájának” mondott Laingtól, hanem egyik munkatársától, a dél-afrikai születésű David Coopertől származik: a kifejezést ő használta először *Pszichiátria és antipszichiátria* című könyvében (1967). A kezdeményezés érdeme kétségkívül a londoni csoporté; az antipszichiátria azonban a hatvanas és hetvenes évek fordulójára látványos gyorsasággal terjedt el egész Nyugat-Európában (különösen Olaszországban, Franciaországban és Nyugat-Németországban), valamint az Egyesült Államokban is; különféle irányzatok és megközelítések sarjadtak ki belőle, irodalma pedig ma már szinte áttekinthetetlenül nagy. Ebben az írásban csak arra vállalkozunk, hogy – elsősorban Laingnek és társainak munkásságát véve alapul – áttekintsük az antipszichiátria jellegzetes témáit és jelezzük azokat a forrásokat, összefüggéseket, amelyek az iskola szemléletét más elméleti elgondolásokhoz és terápiái próbálkozásokhoz kötik.

* Eredeti megjelenés: *Világosság*, 1980/9. 538-545. Kötetben: In: Erős Ferenc: *A válság szociálpszichológiája*. Budapest: T-Twins, 1994. 72-91. Az antipszichiátriával kapcsolatosan a nyolcvanas évek elején néhány további cikk jelent meg, elsősorban elmarasztaló hangsúlyokkal. (Lásd erről Harmat Pál „Az antipszichiátria fogadtatása Magyarországon” c. tanulmányát, *Magyar Tudomány*, 1992, 99, 68-81.) Laing könyvei azonban „betörték” a magyar piacra is, így a Helikon Kiadó 1983-ban a *Gubancok és a Tényleg szeretsz...?* c. verseskötetet, 1987-ben a *Beszélgések gyerekekkel* c. Laing-könyvet adta ki, 1989-ben pedig az Európa Kiadónál jelent meg *Bölcsek, balgák, bolondok* c. könyve.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az antipszichiátriából – legalábbis ami tudományos törzsanyagát illeti – nem következik a pszichiátria *teljes* megtagadása. Az „anti” szócska teljesen jogosult annyiban, amennyiben Laing és követői a lehető legélesebben fellépnek a hagyományosan kizárólag orvosi diszciplinának tekintett „elmeegógyászat” biológiai szemlélete ellen (mely szerint az elmebaj az egyéni organizmus megbetegedése lenne éppúgy, mint a nátha vagy a gyomorfekély); szenvedélyesen elítélik az „orvosi paradigmából” következő – a „páciens” pusztán a kezelés tárgyának tekintő, őt maradék autonómiájától is időlegesen vagy véglegesen megfosztó – terápiás eljárásokat (például az elektrokokk, a „pszicho-sebészet” és a modern pszichiátriai gyógyszerek, az úgynevezett „neuroleptikumok” alkalmazását); végül, lényegi bírálatban részesítik az elmeegógyintézet és az egész pszichoterápiái intézményrendszer hierarchikusan szervezett, autokratikus viszonyait és általában azt a társadalmi szelektációs folyamatot, amelynek eredményeképpen bizonyos egyének „deviánsként”, „pszichotikusként” stigmatizálódnak, mások pedig közvetve vagy közvetlenül uralmi pozíciót élveznek felettük.

Ugyanakkor az antipszichiátria szorosan kapcsolódik a pszichiátrián *belül* kialakult újabb irányzatokhoz, a szociálpszichiátriához, és annak társtudományaihoz (elsősorban a pszichoanalízishez, a szociálpszichológiához és a szociológiához); Laing műveinek jelentős része tulajdonképpen ehhez az irányzathoz sorolható. Hogy az antipszichiátria mégsem oldódik fel teljesen a szociálpszichiátriában, az nem annyira abból fakad, hogy a teoretikus pozíciók gyökeresen különbözőek lennének (gondolati konstrukcióikat tekintve mindkét irányzat meglehetősen eklektikus elemekből épül fel), hanem inkább abból, hogy az előbbi tudatosabban átlátja és mélyebben átérzi az „orvosi paradigmát” felváltó, de annak szcientikus szerkezetét fenntartó, a természettudományos gondolkodás logikáját sok szempontból továbbra is követő „szociális paradigmában” rejlő dilemmát. E dilemma az (anti)pszichiáternek a „pácienséhez” és egész társadalmi közegéhez viszonyított szerepét és pozícióját illeti.

A „szociális paradigma”, a tüneteknek biológiai nyelvről szociológiai nyelvre való lefordítása (ami persze önmagában is igen komoly műfordítói teljesítmény lehet) semmiképpen sem garantálja még a pszichiátriai intézményrendszer és a társadalmi szelektációs mechanizmus gyökeres megváltozását. Az orvos pedig éppenséggel semlegesnek és kívülállónak látszó, valójában a fennálló szisztéma érdekeit képviselő *szociotechnikussá* alakul, aki a maga posztján továbbra is a „deviánsok” kiszűrésén, „meggyógyításán”, a társadalomba való „visszavezetésükön” munkálkodik. Ha viszont nem kíván a szisztéma – mégoly meggyőződésekkel reformista – fenntartója lenni, akkor szívvel-lélekkel az elnyomott deviáns kisebbség (Franco Basaglia olasz antipszichiáter szerint a „deviáns többség”) mellé kell állnia, s a pszichiátrián kívüli mozgalmakhoz csatlakozva kell kiutat keresnie mind saját emberi és tudósi identitás-zavaraiból, mind pedig a „deviánsokat” tömegméretekben termelő társadalom válságából.

Az erre a dilemmára való reflexió (helyenként és időnként a dilemma szélsőséges túlfeszítése) az egész antipszichiátrián végigvonul; többek között ebből következik Laingnek és követőinek erőteljes filozófiai orientációja (ami egyébként nem új a pszichiátriában – gondoljunk Jaspersre, Binswangerre vagy akár Freudra). Ugyancsak ebből fakad a politikai – főként újbaloldali – radikalizmussal való szoros kapcsolatuk

is (amire szintén sok példa van: hadd említsük meg Frantz Fanont és a harmadik világ más orvospszichiáter politikusait és forradalmárait). Ugyancsak az e dilemmára adott válaszok vagy válaszkísérletek mentén húzódnak az antipszichiátria szakadásai és törésvonalai is. Az irányzaton belül és a körülötte zajló vitákat a reformizmus és a radikalizmus, illetve a kontemplatív filozofálás és az elméleti kérdéseket a politikai cselekvésre redukáló aktivizmus összecsapásai kísérik végig („Nincsenek személyes problémák: csak politikai problémák vannak” – írja egy helyen David Cooper).

Ronald Laing *Gubancok* című kötetének legelső verse pedig így hangzik:

Játszanak. Megjátsszák azt, hogy nem játszanak.
Ha jelét adom, hogy tudom, hogy játszanak,
megszegem a szabályokat, és büntetést kapok.
El kell játszanom velük a játékukat, hogy
nem tudom, hogy tudom, hogy játszanak.

(Tasnády Attila fordítása)

Ezek a sorok bizonyos értelemben magára az antipszichiátriára is vonatkoztathatók: meglehetősen pontossággal jelzik a *szakpszichiáterből antipszichiáterre* váló (anti)terapeuta s tágabban, a hatvanas és hetvenes évek radikalizálódó értelmiségének dilemmáit. Az antipszichiátria ideológiai „gubancainak” és az antipszichiáter mégoly tragikus dilemmáinak ecsetelése azonban természetesen nem helyettesítheti a művek közelebbi vizsgálatát. A következőkben néhány fontosabb antipszichiátriai mű, illetve műcsoport rövid, vázlatos bemutatásával foglalkozunk.

„A kettévált én”

Az antipszichiátria elméletileg legkoherensebb, legigényesebb gondolkodója kétségkívül Ronald D. Laing, aki eddigi életművének nagy részét (tíz-tizenkét könyvet és számos tanulmányt) a szkizofrénia megértésének szentelte. Szkizofrénia-értelmezésének egész munkásságán végigvonuló alapgondolata az, hogy nem a tizenkilencedik századi orvostudományi gondolkodás értelmében vett, szokásos tünetegyüttesről, „betegségről” van szó, hanem egy belső összefüggésekkel rendelkező, strukturált *személyes tapasztalatról, élményről*. (Az „*experience*” angol szó magyarul élményt is, tapasztalatot is jelent.) A szkizofrén tapasztalat, mint minden más emberi tapasztalat, önmagában hordja *érvényességét*. A szkizofrén tapasztalat hozzáférhető, mégpedig a *megértés* révén; a megértés mindig *két személy* – adott esetben a terapeuta és a páciens – viszonyának függvénye. A struktúra, a jelentés, a megértés és az interpretáció hangsúlyozásával Laing tulajdonképpen Freudhoz nyúl vissza. A freudi kritikái racionalizmus és humanizmus hagyományait folytatja akkor, amikor az „elmebetegben” egy teljes másik értékű embert lát meg,

olyan embert, akinek élettörténetét és élethelyzetét megismerhetjük és megérthetjük, amennyiben sikerül őt egy dialógus partnerévé avatnunk. Ugyanakkor Laing szakítani látszik a freudi interpretációs sémákkal és metapszichológiával. Elgondolásait részben a sartré-i egzisztenciális fenomenológiához, részben pedig a modern szociálanropológiához (Bateson), illetve fenomenológiai szociológiához (Goffman) kapcsolódva fejti ki.

Első műve, az 1969-ben megjelent *A kettévált Én* kísérlet arra, hogy a sartré-i filozófia személyiségelméletének alapján – főként *lét és a semmi* gondolati és fogalmi apparátusára támaszkodva új pszichopatológiai elméletet dolgozzon ki. E vállalkozást az különbözteti meg – előnyére – az utóbbi időben divatosá vált egzisztencialista-humanista pszichológiai és pszichiátriai irányzatoktól, hogy Laing – bár igyekszik empirikus érvényességet és terápiai hasznosíthatóságot adni a sartré-i kategóriáknak – nem vulgarizál, s mindvégig ragaszkodik ahhoz, hogy a pszichikus egészség és betegség viszonyát a maga roppantul bonyolult dialektikájában mutassa be. (Megjegyzendő, hogy Laing az egzisztencialista filozófiának felkészült és alapos ismerője: David Cooperral együtt *Ész és erőszak* címmel 1964-ben egy – *A módszer kérdéseit*, a *Saint Genet*-t és *A dialektikus ész kritikáját* összefoglaló – Sartre-kompendiumot publikált.)

*A kettévált Én*ben a „szkizofrén tapasztalat” megértésének kulcsfogalma az „ontológiai bizonytalanság” (*ontological insecurity*). Az „ontológiailag bizonyos” személy önmagát és a világot valóságosként, élőként, egészként észleli; normális körülmények között a világ többi részétől különállónak tapasztalja önmagát, identitása és autonómiája sohasem vonódik kétségbe. Az ilyen személy belső konzisztenciával, valódiság-érzéssel rendelkezik, értékeinek tudatában van; testével térben azonos kiterjedésű; élete a születéssel kezdődik, és a halállal szűnik meg. Ez azonban – mondja Laing – nem mindig van így. Az egyén mindennapi életkörülményei között is érezheti magát inkább valószerűtlennek, mint valóságosnak; átvitt értelemben inkább halottnak, mint élőnek; a világtól való elhatárolódását körvonalazatlannak láthatja, ennél fogva identitása és autonómiája is kétségessé válhat. Elveszítheti saját idői folytonosságát, személyes konzisztenciájának és belső összetartozásának, szubsztancialitásának élményét; képtelenné válhat arra, hogy elhiggye: bensője valódi, jó, értékes. Úgy érezheti, hogy saját énjé részlegesen levált a testéről. Az ilyen személy számára a külvilág éppoly bizonytalan, mint amennyire önmaga is az. Világának egész arculata alapvetően eltér azétól, akinek érzete szilárdan megalapozott. A többi emberhez való kapcsolata gyökeresen másképp alakul és más funkciót tölt be. Annak, aki elsődleges tapasztalati értelemben bizonyos önmagában, a másokkal való kapcsolat öröm és kielégülés forrása; az ontológiailag bizonytalan személy viszont önmaga fenntartásával, nem pedig kielégítésével foglalkozik.

Az ontológiai bizonytalanság *primer szorongás*, amelynek Laing három típusát különíti el. 1. Az ontológiailag bizonytalan személy úgy érzi, hogy a Másik bekebelezi, felfalja, magába szippantja, elpusztítja énjét. A Másik minden szeretet-megnyilvánulását potenciális veszélyként éli meg: még mindig biztonságosabb számára az, ha gyűlölik, mint hogyha szeretik. A *bekebelezéstől* való félelem ellensúlyozására egyre inkább izolálódik, kapcsolatait feladja. 2. Az izolálódás

következtében énje fokozatosan kiürül, a külvilággal való minden érintkezés egyre nagyobb megrázkódtatásokkal jár. E megrázkódtatásoktól való félelmet nevezi Laing az üres kazánba hirtelen berobbanó gőz analógiájára „berobbanási” szorongásnak. 3. Az ontológiai bizonytalanság szorongásainak legbonyolultabb formája a *petrifikációtól*, azaz a „kövé válástól” való rettegés. A petrifikáció nem más, mint deperszonalizáció, a saját személyiség elvesztése, halott tárgyá, robottá, automatává, szubjektivitás nélküli dologgá változtatása, illetve más személyek „eldologiasítása”, autonómiájuk megtagadása, érzéseik semmibevétele, életük elfojtása. Laing – Sartre *A lét és a semmijének* a „másokért-való-létről” szóló fejezetét követve – központi szerepet szán a személy mint tárgy és a személy mint szubjektum dialektikus viszonyának. Végző soron egész szkizofrénia-elmélete arra épül, hogy ebben az egzisztenciális állapotban ez a dialektika bomlik fel, s adja át helyét egy másik dialektikának, a *szkizofrén folyamat* dialektikájának. A szkizofrén folyamat alapja és lényege az a hasadás, amely az én „testet öltött” és „testetlen” része között megy végbe. „Normális” körülmények között az én nem terjed túl saját testének határain, a test – egészségesen és betegen, virágzásában és hanyatlásában egyaránt – az érzése középpontja; a szkizofrén személynél viszont a saját test az „igazi” én számára külső, idegen, „megkövesült” tárgyként jelenik meg, s csupán valamiféle „hamis ének” lehet hordozója. E hasadást a személy – legalábbis a mi kultúránkban, amely nem ismeri el a testtől különvált, transzcendens „lélek” empirikus létezését – hosszú távon nem képes elviselni, noha a „normalitás” látszatát a legkülönbélebb stratégiákkal igyekszik megőrizni, vagyis megpróbál lépést tartani „hamis énjének” folytonosan növekvő irrealitás-érzésével. E stratégiák az „igazi” és a „hamis” én között állandó diszjunkciókat idéznek elő, e diszjunkciók spirálisan futó szabályai és metasabályai pedig újabb és újabb paradox viszonyokat létesítenek, míg végül a szkizofrén rohamban a személyiség időlegesen vagy véglegesen szétesik, dezintegrálódik.

A család és a „család”

A kettévált Énben Laing még egyfajta „perszonalista” álláspontra helyezkedik: bár a szkizofrénia létrejötte elképzelhetetlen mások tényleges vagy implikált jelenléte nélkül, a folyamat mégiscsak a személyen belül, az én különböző részei között, relációk „összegubancolódásai” révén zajlik le. De már ebben a könyvben kibontakoznak – különösen a briliánsan megírt esettanulmányokon belül – annak a *család-centrikus* megközelítésnek a körvonalai, amelyet Laing a soron következő műveiben fejtett ki részletesen. A londoni Tavistock Klinika munkatársaként a hatvanas évek elején nagyszabású vizsgálatsorozatot indított a család „szkizofrenogén” szerepének tisztázása és gondos feltérképezése céljából.

A kutatás során Laing és kollégái szkizofrén családtagot tartalmazó családok százaival készítettek klinikai interjúkat. A hatalmas munka eredményeképpen számos kötet jelent meg: az elméleti alapvetésül szolgáló *Én és Mások* (1961), a főként interjúkat, illetve esettanulmányokat tartalmazó *Egészség, elmebaj és a család* (1964 – A. Estersonnal együtt); az elsősorban módszertani jellegű *Személyközi észlelés* (1966, H. Phillipsonnal és A. R. Leével együtt); az elméleti tanulmányokat összefoglaló és

továbbgondoló esszékötet, *A család politikája* (1969). Laing egyik munkatársa, Aaron Esterson a Tavistock-vizsgálatok eredményeit önálló kötetben is feldolgozta (*A tavasz levelei*, 1970).

Laingék vállalkozása korántsem előzmény és párhuzam nélküli. Az ötvenes években amerikai antropológusok, Gregory Bateson és munkatársai (az úgynevezett Palo Alto-i kutatócsoport) az anya és a szkizofrén gyermek közötti kommunikációs és interakciós mintákat megfigyelve kidolgozták a szkizofrénia „kettős kötés” (*double bind*) elméletét; amerikai szociológusok és szociálpszichológusok az ötvenes évek második, a hatvanas évek első felében kezdték feltárni a deviánsnak, elmebetegnek minősítés (a címkézés, a stigmatizáció) mikroszociális folyamatait. Ekkoriban születtek olyan mesterművek, mint Erving Goffman *Menhelyek* és *Stigma* című könyvei – mindkettő „előfeltevésmentes” egzaktsággal és egyszersmind drámai hitelességgel számolt be a *totális intézményekben* (börtönben, elmeegógyintézetben), illetve a stigmatizáltakat magukba foglaló más szociális színtereken folyó iszonyú emberi kiszolgáltatottságról és megalázottságról. Ugyancsak ekkoriban lépett fel a magyar származású amerikai pszichiáter, Thomas Szasz, aki *Az elmebetegség mítosza*, majd később az *Ideológia és elmebetegség* című művében élesen és szenvedélyesen állást foglalt az „orvosi paradigma” ellen, és azok mellett az emberek mellett, akiknek szenvedését csak fokozza az elmeegógyintézetben uralkodó barbár közöny és az egyén méltóságát, elidegeníthetetlen szabadságjogait semmibe vevő, személyes szükségleteit tekintve valóban embertelen bánásmód.

Ezeket az előzményeket azért is szükséges hangsúlyozni, mert Bateson, Goffman és Szasz nélkül éppúgy nincs antipszichiátria, mint ahogy nincsen Freud és Sartre nélkül. Laingnek és munkatársainak a hatvanas évek elején végzett családvizsgálatai hallatlan mértékben kibővítették és elmélyítették az amerikai kutatók által feltárt bizonyító anyagot (külön ki kell emelnünk Laing egyik legnagyobb erősségét, a szuggesztív, drámának vagy novellának beillő esettanulmányok írását). Az eddig elsősorban antropológusok által vizsgált jelenségeket közelebb vitték a pszichiátriához; Batesonék „objektivisták”, „behaviorisztikus” leírásaival ellentétben arra törekedtek, hogy a „szkizofrenogén” családi miliót a benne élő tagok interszubjektív *tapasztalatainak* szemszögéből ábrázolják. *A kettévált Én* egzisztencialista fenomenológiája a családról szóló Laing-művekben egyfajta szociális fenomenológiává válik, erőteljesen támaszkodva Sartre-nak *A dialektikus ész kritikájában* kifejtett csoportelméletére. A család mint szociológiai entitás nem azonos a „családdal” mint a családtagok egymás közötti és a család egészéhez fűződő viszonyának, és a viszonyt meghatározó szabályoknak egyénenként és kölcsönösen interiorizált, majd a családra visszavetített képével; a „család” olyan nexus, praxis és folyamat, amely csakis önkonstituáló szabályainak és metasabályainak feltárása révén értelmezhető. A szkizofrénia nem a család *terméke*, hanem eleve szkizofrén az az egzisztenciális helyzet, amelyben a gyermeket először „jónak”, majd „rossznak” könyvelik el, végül „bolondnak” stigmatizálva az elmeegógyintézetbe való elhelyezéssel próbálnak megszabadulni tőle. Laing hangsúlyozza, hogy ezek a szülők nem valamiféle „ördögi figurák” (mint ahogy a „double bind” jelenséggel foglalkozó egyes kutatások a „szkizofrenogén anyát” lefestik); a „normális” és a patológus

család között csupán annyi a különbség, hogy az előbbi hatékonyabb védekezési stratégiákat tud életbe léptetni; a „család” *condition humaine*.

„Metanoia”: a Kingsley Hall-i tapasztalat

Az antipszichiátria irodalmának tekintélyes része foglalkozik a Kingsley Hall-i terápiás közösséggel, amelyet Laing és munkatársai 1965-ben létesítettek Londonban, egy elhagyatott külvárosi épületben. Az 1970-ig fennálló Kingsley Hall volt az antipszichiátria „kísérleti műhelye”; nyomában Angliában, majd más országokban is elszaporodtak a különféle páciens-kollektívák, „household”-ok, ahol megszüntették az orvosokat és betegeket elválasztó korlátokat, és ahol – Laing szavaival – az orvosok „nem játsszák el azt a játszmát, hogy azt mondják: mi nem közületek valók vagyunk”. Kingsley Hallnak és a hozzá hasonló terápiás közösségeknek nagy hatásuk volt a hatvanas évek radikális baloldalának kommuna-ideológiájára: Laingék vállalkozása ilyenformán az első nagyszabású életforma-kísérletnek tekinthető. A Kingsley Hall-i kísérlet két hipotézisre épül – írja Laing egy 1968-as tanulmányában: „1. Bármilyen legyen az, amit klinikailag akut szkizofréniának vagy szkizofrén jellegű leépülésnek neveznek, az egyén számára erőforrásnak bizonyulhat, ha más erőforrások már nem állnak rendelkezésére. 2. Ha a *környezet* és a *körülmények* mások lesznek, mint az elmeegógyintézeti modellben, akkor a tapasztalat olyanná alakulhat, hogy többé az már egyáltalán nem tekinthető pszichotikusnak.” A Kingsley Hall leghíresebb, legtöbbet reklámozott esete Mary Barnes, egy negyvenöt éves londoni ápolónő, aki egy szkizofrén roham idején fokozatosan regrediálni kezd, szó szerint visszamegy gyermek-, majd magzatkorába, egészen a fogamzás pillanatáig; viselkedése ennek megfelelően egyre gyermekibbé, egyre magatehetetlenebbé válik. A hagyományos pszichiátria ilyenkor természetesen közbelép, a páciens tapasztalatait *érvényteleníti*, s véglegesen arra ítéli, hogy „leépült” szkizofrén betegként élje tovább kiürült életét. Kingsley Hallban azonban Mary Barnesnak lehetősége nyílt arra, hogy „utazását” végigvigye. A szükséges orvosi ellátást természetesen megadták neki – különben az „utazás” végső stádiumában egyszerűen éhen halt volna –, magába a folyamatba azonban senki sem avatkozott bele. Mary Barnes hosszú útjáról visszatérve újra felépítette személyiségét, mintegy „újraszületett”, „reinkarnálódott”, festeni kezdett, novellákat alkotott, kezelőorvosával, Joe Berke-vel együtt pedig megírta – *Mary Barnes* címmel – az utazásról szóló beszámolót (1971). Laing az ilyen utazást nevezi – újtestamentumi görög szóval – *metanoiának* (átváltozás, megtérés, szó szerint: „tudatváltás”).

„A tapasztalat politikája”

Nehéz megítélni, hogy Mary Barnes esete mennyire hiteles; nyilván számos orvosi, pszichológiai, filozófiai és etikai probléma vethető fel a „metanoiával” kapcsolatban (amelyet Laing a pszichedelikus szerekkel – például LSD-vel – kapcsolatos élményekhez hasonlít); a történetnek minden bizonnyal másféle

értelmezései is elképzelhetők. Úgy látszik, hogy a nagy port felvert „metanoia” eset bemutatásának volt némi didaktikus íze is. Laingék ekkoriban váltak a szó szoros értelmében vett *antipszichiáterré*, elgondolásaikat a „szakmán” kívül is népszerűsíteni akarták; a szélesebb publikum előtt csattanósan bizonyítani kívánták a hagyományos – brutálisan közbeavatkozó és elembertelenítő pszichiátriai gyakorlat szemléleti pozícióinak és módszereinek tarthatatlanságát. Kingsley Hall választóvonal volt abból a szempontból is, hogy Laing a hetvenes évek közepén stílust váltott. Korábbi műveinek akadémikus – szakpszichiátriai és filozófiai – zsargonját elhagyva, írásai egyre személyesebb hangot ütöttek meg, s egyre irodalmibb formát öltöttek. Ennek a korszaknak különös terméke az a kis könyv, amely *A tapasztalat politikája* és *A paradicsommadár* című esszéjét tartalmazza (1967). Itt Laing korábbi szkizofrénia-elméletét mintegy kozmikus szinten reprodukálja: nagy szuggesztivitással ír például a „tapasztalat misztifikációjáról”, a „szeretnek álcázott” erőszakról, amely arra kényszerít bennünket, hogy igazi énünket feladva alkalmazkodjunk a „normális” világhoz („*miközben Vietnamban háború folyik*”). Laing az ontológiai elidegenedtség felszámolásának lehetőségét az – ugyancsak kozmikussá növelt – metanoiában, a „transzcendentális tapasztalatban” látja: „Az örültség, amellyel pácienseinknél találkozunk, nem más, mint szálnalmas paródiája, rossz utánzata, groteszk karikatúrája annak, ami az egészségnek nevezett elidegenedett integráltság természetes gyógymódja lehetne. Az igazi egészség valamilyen módon a normális egónak, az elidegenedett társadalmi valóságunkhoz kompetensen alkalmazkodott hamis ennek a szertefoszlásával jár együtt: az isteni hatalom belső, archetipikus közvetítőjének feléledése, a halálban újjászületés és az énműködés új formájának létrehozása révén az én többé nem árulója, hanem hű szolgálja lesz az isteninek.”

„Gubancok”

A tapasztalat politikáját, valamint *A paradicsommadarat* – egy LSD-utazás leírását – olvasva az a benyomásunk támadhat, hogy Laing, a „tapasztalat misztifikációjának” leleplezője maga is misztifikál: sajátos gnosztikus filozófiája, miszticizmusa éles ellentétbe látszik kerülni analitikus éleslátásával. Nehéz eldönteni, hogy mi ennek a fordulatnak az oka: benne rejlik-e már *A kettévált Én* és a hatvanas évek elején írott tudományos művek szemléletében; az antipszichiátriai didakszis túlhajtásáról van-e szó vagy pedig arról, hogy az elmebetegek világának alaposabb megismerése egész látásmódját, sőt személyiségét is átalakította. Lainget olvasva elgondolkodhatunk azon, hogy mi az oka annak, s vajon szükségszerű-e az, hogy a baloldali, társadalomkritikailag orientált pszichológia – az emberi személyiségek és szituációk sokféleségének elemzéséről lemondva – gyakran egy mindent feloldani látszó üdvtanba, *messianizmusba* torkollik? (Laing ebből a szempontból Wilhelm Reichhez, a hatvanas években reneszánszát élő nagy osztrák pszichoanalitikushoz, a szexuális nyomor társadalmi okainak kíméletlen leleplezőjéhez hasonlítható.) Lehetséges persze, hogy mindezeket a kérdéseket jogosulatlan felvetni éppen Lainggel kapcsolatban, hiszen éppen ő tanított meg bennünket arra, hogy minden emberi tapasztalat érvényes tapasztalat – ha hagyják az embert, hogy tapasztalatának útjait

végigjárja, végigélje. „Aki [...] az álmod meg tudja valósítani, az a hős, aki azt ki tudja fejezni, az a költő, s aki oda végleg visszamegy, az az elmebeteg” – olvashatjuk a fél évszázaddal ezelőtt megjelent első magyar „antipszichiátriai” műben, dr. Hollós István budapesti ideg orvos és jeles Freud-fordító *Búcsúm a Sárga Háztól (Doktor Pfeiflein Telemach különös írása az elmebetegek felszabadításáról)* című könyvében. Laing mindenesetre azok közé tartozik, akik az álmod *ki tudják fejezni* – s nem is akárhogyan.

Az 1970-es években megjelent művei inkább költeményeknek, naplójegyzeteknek, glosszáknak, elmélkedéseknek, aforizmáknak tekinthetők, mint tudományos értekezéseknek. Ezek közül talán az 1970-es *Gubancok* a legizgalmasabb vállalkozás: Laing korábbi műveinek kontextusából kiemeli, mintegy „desztillálja” az emberi kapcsolatok szerveződésének szabályait, meta- és meta-metaszabályait, diszjunkcióit, és magukat ezeket a „gubancokat” írja le spirál – vagy inkább saját farkába harapó kígyó – formájában. A végtelenül tekergő gubancok bemutatása mindenekelőtt páratlan nyelvi teljesítmény – Laing az angol nyelv tömörségéből és empirikus-analitikus jellegéből fakadó minden eszközt megragad ahhoz, hogy „az emberi kötelek Linnéjéként” rendszerezze a gubancokat, mintegy félúton az absztrakt logikai-matematikai kalkulus felé. Néhány példa Laing különös poéziséből:

A mi kötelességünk az, hogy gyermekeinket arra neveljük,
hogy szeressenek, tiszteljenek és kövessenek minket.
Ha nem ezt teszik, akkor meg kell büntetni őket,
különben nem tesszük azt, ami a kötelességünk.

Ha felnővén szeretnek, tisztelnek és követnek minket,
az ég megjutalmazott minket azért, hogy jól neveltük őket.

Ha felnővén sem nem szeretnek, sem nem tisztelnek, sem nem követnek minket,
akkor vagy jól neveltük őket,
vagy nem:

ha jól,
akkor valami biztosan nem stimmel velük,
ha nem,
akkor valami nem stimmel mivelünk.

[...]

Valami biztosan nem stimmel vele
különben nem viselkedne úgy ahogy viselkedik
tehát azért viselkedik úgy ahogy viselkedik
mert valami nem stimmel vele
Nem hiszi hogy valami nem stimmel vele
mert
többek közt pont az
nem stimmel vele
hogy nem hiszi hogy valami
nem stimmel vele

(Tasnády Attila fordítása)

1976-ban két könyve is megjelent Laingnek: az egyik *Az élet tényei*, a másik a *Tényleg szeretsz...?* címet viseli. Az előbbi inkább a transzcendentális tapasztalással, meditációval, születés, halál és újjászületés témáival foglalkozó, jellegzetesen gnosztikus Laing-mű, mintegy *A tapasztalat politikájának* folytatása, a másik pedig a *Gubancokhoz* hasonlóan élethelyzetek tömör, versszerű leírását tartalmazza. Hadd idézzünk mindkettőből egy-egy jellegzetes, rövid részletet:

Ha most meghalnál
és ma éjjel újrafogannál
melyik nőt választanád hogy benne töltsed
első kilenc hónapját új életednek?

(Az élet tényei)

Maga ugye zsidó?
Igen
Nem néz ki zsidónak, érti, hogy mondom ezt
nem
Na szóval nem ortodox, meg semmi ilyesmi
ó dehogy
És hát itt szó sincs antiszemitizmusról, ért engem
nem kell félnie, nem lesz probléma, érti hogy mondom ezt
jó jó
Nem, semmi probléma nem lesz (szünet)
És biztos benne, hogy nem ortodox?
Dehogyan, pszichoanalitikus vagyok
Ó hát persze, na nem, itt magának semmi problémája
nem lesz, csak mondja azt, hogy presbiteriánus, és kész,
érti, hogy mondom ezt

(Tényleg szeretsz... ?)

(Tandori Dezső fordítása)

Laing *Beszélgetések gyerekekkel* című, 1977-ben megjelent könyvében saját gyermekeiről szóló naplójegyzeteit adja közre. A könyv alap gondolata, hogy a gyermekek válságai hozzásegíthetnek ahhoz, hogy mi magunk jobban megértsük a bennünket körülvevő világot, az pedig, hogy a gyerekek mit mondanak, az nagymértékben attól függ, hogy kinek mondják.

Pszichiátria – antipszichiátria – non-pszichiátria

Az antipszichiátria irodalma természetesen nem merül ki Laing munkásságában. Az irányzat másik legjelentősebb angliai képviselője David Cooper, akinek előfeltevései és nézetei sok szempontból Laingével közösek, de frazeológiájában és

végkövetkeztetéseiben sokkal közelebb áll a politikai radikalizmushoz, mint Laing; messianizmusa is inkább politikai-társadalmi, mint transzcendentális-misztikus jellegű. Cooper a hetvenes években is aktívan részt vett a Nyugat-Európa-szerte elszaporodó antipszichiátriai mozgalmak szervezésében; az ő nevéhez fűződik annak a „nemzetközi hálózatnak” a kezdeményezése is, amely a pszichiátriai kezelést elutasító betegeket, orvosokat és más érdeklődőket próbál összefogni (ilyen szervezet volt a heidelbergi „Szocialista Pácienskollektíva” is, amelyet végül a nyugatnémet rendőrség betiltott, mert tagjai állítólag fegyvereket rejtegettek). Cooper a Lainggel közösen írt Sartre-könyv mellett négy önálló művet publikált: *Pszichiátria és antipszichiátria* (1967), *A család halála* (1971), *Az élet grammatikája* (1974) és *Az örület nyelve* (1978). Cooper ebben a legújabb könyvében vezeti be a „non-pszichiátria” fogalmát, amely – ellentétben az antipszichiátriával – nem alternatív terápiát, hanem a felügyelet és a kontroll minden pszichotechnológiai módszerének eltörlését jelenti. Erre természetesen csak a politikai és társadalmi forradalom győzelme után kerülhet sor, de Cooper szerint a „pszichiátria – antipszichiátria – non-pszichiátria dialektika”, szorosan kapcsolódva az osztályharchoz, máris feltartóztathatatlanul halad előre.

Meg kell említenünk, hogy jelentős antipszichiátriai mozgalom működik – a hatvanas évek eleje óta – Olaszországban; az olasz antipszichiáterek tevékenységének eredményeképpen az elmeegógyintézeti rendszer Európában szinte páratlan fokú liberalizálása valósult meg hazájukban. Elméleti szempontból a csoport vezető figurájának, Franco Basagliának és munkatársainak két műve érdemel figyelmet: *Az intézmény tagadása* (1967) és *A deviáns többség* (1971).

Az antipszichiátriai kérdésfelvetések bemutatásakor nem feledkezhetünk meg Ivan Illich munkásságáról sem. Bár az ő művei nem tartoznak szorosan az antipszichiátriához, radikális intézménykritikája – amelynek alapjait főként *A társadalom iskolátlantitása* című könyvében fejtette ki – nagy hatással volt az antipszichiátriai gondolkodásra. Az 1976-os *Orvosi nemezis* című könyve pedig még inkább felkeltette az antipszichiáterek érdeklődését, mivel ennek témája „a társadalom medikalizálása”, a személyes problémákat is orvosi problémákra lefordító és így az egyéni önrendelkezést korlátozó modern medicina intézményrendszerének és szemléletmódjának elemzése és bírálata.

Az antipszichiátriai gondolkodás Franciaországban is nagy visszhangra talált. A legjelentősebb francia antipszichiáter tulajdonképpen a filozófus és történész Michel Foucault, aki *Az elmebaj története* című művében megalapozta a modern „totális intézmények” történeti kritikáját; ezt folytatta tovább a börtönrendszer születését tárgyaló *Felügyelet és büntetésben* (1975), amely igen gazdag pszichológia- és pszichiátriátörténeti anyaggal is szolgál. Az antipszichiátriával rokon teoretikus problémákat vet fel a freudizmus belső kritikáját politikai elméletté fejlesztő Gilles Deleuze és Félix Guattari *Anti-Ödipusz* című munkája (1972), valamint Robert Castel több műve, így *A pszichoanalizmus* (1973), *A pszichiátriai rend* (1976) és *A fejlett pszichiátriai társadalom* (1979).

Lehet vitatkozni azon, hogy az „antipszichiátria” szó szerencsés-e, s hogy megfelel-e az irányzat alapítói eredeti szándékainak; mindenesetre tény, hogy a polgár- és pszichiáterpukkasztóan provokatív terminus híven kifejezte a radikális

„korszellemet”. Mint az „elmebetegség” problémájának alternatív megközelítése és egyben mint az emberi viselkedés felett kontrollt gyakorló, vele manipuláló pszichológiai-pszichiátriai *establishment* harcos kritikája, az antipszichiátria jelentős szerepet játszott a nyugati radikális diákság és értelmiség gondolkodásmódjának, politikai tudatának és tevékenységének alakulásában. A hatás természetesen fordított is: a hatvanas évek közepétől kezdve az antipszichiáterek munkásságában – írásaikban és gyakorlati fellépéseikben egyaránt – az újbaloldal eszmevilágának és tevékenységformáinak szinte valamennyi elemét fellelhetjük – a minden emberi megnyilvánulásra kiterjedő politikai represszió láthatatlan vagy éppen túlságosan is nyilvánvaló mechanizmusainak teoretikus elemzésétől az életformák radikális megváltoztatására irányuló kísérletekig és a radikális szükségleteket mozgósító „permanens forradalom” meghirdetéséig.

S míg az antipszichiátriai beszédmód, „diszkurzus” egy egész baloldali nemzedék szellemi arculatát formálta, az irányzat képviselői számtalan elmarasztalásban is részesültek – nem egyszer éppen baloldali részről. Russel Jacoby amerikai politológus és pszichológia-történész *Társadalmi amnézia (A konformista pszichológia története Adlertől Laingig)* című könyvében Laingről és társairól azt írja, hogy „kezdeti politikai radikalizmusuk, forradalmi lendületük és elméleti koherenciájuk [...] elvakult terápiába és pozitívizmusba, pop egzisztencializmusba és miszticizmusba süllyedt”. A hagyományos pszichiátria védelmezői szerint viszont az antipszichiáterek, sutba dobván a jól bevált tudományos sztenderdeket, súlyos felelőtlenséget követnek el – tulajdonképpen ők maguk is aktív „deviánsok” (kábitószerek, pszichotikusok), akik a „szkizofrén tapasztalat” apoteózisát hirdetvén, saját örült fantazmagóriáikat vetítik ki a világba. A baloldali kritika szerint Laingék végül is valamiféle csendes, meditatív belenyugvást hirdetnek, a konzervatív kritika szerint viszont a minden rendű és rangú „marginalitás” terrorizmusig fokozódó hisztériáját ápolják.

Kétségtelen: az antipszichiátria – a hatvanas évek más „üstököseivel” egyetemben – a „sötét” hetvenes évek során kénytelen volt osztozni az ideológiai „divatok” sorsában. Bizonyos elemei – kellőképpen domesztikálva és kiherélve – bekerültek a „hivatalos” pszichiátria eszköztárába; más elemei viszont – eredeti kontextusuktól egyre inkább elszakadva – felszívódtak a retorikus ultraradikalizmus frazeológiájában. Ez azonban nem azt jelenti, hogy pusztán „divatjelenségről” van szó. Bármiképpen ítéljük is meg az antipszichiátria egészét vagy egyes megnyilvánulásait, az irányzat tudományos és egyben politikai súlyát egyszerűen nem lehet nem figyelembe venni akkor, amikor „lelki egészség” és „elmebaj”, „normalitás” és „deviancia” viszonyáról gondolkodunk, és azt tapasztaljuk, hogy e viszony egyfelől egy „értékmentesnek” mondott relativizmusban oldódik fel, másfelől sok esetben hatalmi és politikai érdekek szabják meg alakulását.

Magyarországon a szó szorosabb értelmében vett modern antipszichiátriai gondolkodás – néhány hivatkozástól, utalástól vagy sommás elmarasztalástól eltekintve – a nyolcvanas évekig nem kapott nyilvánosságot, noha egyes – közvetlenül vagy közvetve antipszichiátriai – témák mégis eljutottak a hazai közönséghez, részben a szépirodalom és a filmművészet (például Elias Canetti: *Káprázat*, Ken Kesey: *Száll a kakukk fészkére*, Heinar Kipphardt: *Alexander*), részben pedig a szociálpszichiátriai

iskola hazai és külföldi képviselőinek (Buda Béla, Thomas Szasz, Kazimierz Jankowski) egy- egy írása közvetítésével. Progresszív gondolkodású pszichiáterek több ízben elpanaszolták már, hogy Magyarországon milyen erős pozíciókkal rendelkezik még a pszichiátria „orvosi paradigmája”, és hogy milyen nehézségekbe ütközik a „szociális paradigma”, a korszerűbb szociálpszichiátriai szemlélet és módszerek elterjesztése. Érthető hát, hogy a korszerűbb irányzatok hívei is némi idegenkedéssel tekintenek az antipszichiátriára mint olyan tanra, amely – túlzott radikalizmusánál fogva – a „szociális szemlélet” alighogy meghódított szerény hadállásait veszélyeztetné. Valójában azonban – mint láttuk – az antipszichiátria nem egy újabb, harmadik „paradigma”, nem valamiféle hegeli triász harmadik tagja, hanem csupán a szociálpszichiátria, illetve a humanista pszichiátria bizonyos felismeréseinek következetesebb – bár nyilván számos ponton támadható – végiggondolása, következményeinek nyíltabb vállalása. Már csak ezért is érdemes a figyelemre. Több mint fél évszázaddal Freud fellépése után az antipszichiátria bizonyította be ismét, és tette nyilvánvalóvá a szélesebb közvélemény előtt, hogy – akármilyen „paradigmából” indulunk is ki – nincsenek *külön* pszichológiai vagy pszichiátriai problémák, minden ilyen probléma mikroszociális életünk és makroszociális létezésünk problémája is egyben.

Irodalom

Ronald Laing művei:

The Divided Self. An Existential Study in Sanity and Madness. Harmondsworth: Penguin, 1965.

Self and Others. Harmondsworth: Penguin, 1971.

Series and Nexus in the Family. *New Left Review*, 15, 1962.

Sanity, Madness and the Family. Families of Schizophrenics. (Aaron Estersonnal) Harmondsworth: Penguin, 1970.

Reason and Violence. A Decade of Sartre's Philosophy. (David Cooperral) London: Tavistock, 1964.

Interpersonal Perception. A Theory and a Method of Research. (H. Phillipsonnal és A. R. Leevel) Tavistock, London, 1966.

The Obvious. In: D. Cooper (ed.): *The Dialectics of Liberation.* Harmondsworth: Penguin, 1968.

The Politics of the Family and Other Essays. New York: Random House, 1969.

Knots. Harmondsworth: Penguin, 1972.

The Facts of Life. Harmondsworth: Penguin, 1977.

Do You Really Love Me? An Entertainment in Conversation and Verse.

Harmondsworth: Penguin, 1977.

Conversations with Children. Harmondsworth: Penguin, 1978.

Sonnets. New York: Pantheon Books, 1980.

David Cooper írásai:

Psychiatry and Anti-Psychiatry. London: Paladin, 1970.

The Death of the Family. Harmondsworth: Penguin, 1972.

The Grammar of Living. An Examination of Political Acts. Harmondsworth: Penguin, 1976.

The Language of Madness. London: Allen Lane, 1978.

Az antipszichiátriával foglalkozó egyéb művek:

Robert Boyers, Robert Orrill (eds.): *Laing and Anti-Psychiatry.* Harmondsworth: Penguin, 1972.

Mary Barnes and Joseph Berke: *Mary Barnes. Two Accounts of a Journey Through Madness.* Harmondsworth: Penguin, 1973.

Franco Basaglia: *L'istituzione negata.* Einaudi, Torino, 1967.

Franco Basaglia, Franca Basaglia Ongaro: *La maggioranza deviante.* Torino: Einaudi, 1971.

Gregory Bateson: *Steps to an Ecology of Mind.* New York: Ballantine Books, 1972.

Robert Castel: *Le psychanalysme. L'ordre psychanalytique et le pouvoir.* Paris: Maspéro, 1973.

Robert Castel: *L'ordre psychiatrique.* Paris: Editions de Minuit, 1976.

Françoise Castel, Robert Castel, Anne Lovell: *La société psychiatrique avancée.* Paris: Grasset, 1979.

Andrew Collier: *R. D. Laing: The Philosophy and Politics of Psychotherapy.* Hassocks, Sussex: Harvester Press, 1977.

Gilles Deleuze, Félix Guattari: *L'anti-Oedipe. Capitalisme et schizophrénie.* Paris: Editions de Minuit, 1972.

Aaron Esterson: *The Leaves of Spring. Schizophrenia, Family and Sacrifice.* Harmondsworth: Penguin, 1970.

Michel Foucault: *Histoire de la folie à l'âge classique.* Paris: Gallimard, 1972.

Michel Foucault: *Surveiller et punir.* Paris: Gallimard, 1975. Magyarul:

Felügyelet és büntetés. A börtön története. Ford. Fázsy Anikó, Csűrös Klára. Budapest: Gondolat, 1990.

Erving Goffmann: *Asylums.* Hermondsworth: Penguin, 1968.

Erving Goffmann: *Stigma.* Hermondsworth: Penguin, 1968.

Hollós István: *Búcsúm a Sárga Háztól.* Budapest: Cserépfalvi, 1990.

Ivan Illich: *Deschooling Society.* Hermondsworth: Penguin, 1973.

Ivan Illich: *Medical Nemesis.* New York: Pantheon Books, 1976.

Russell Jacoby: *Social Amnesia. A Critique of Conformist Psychology from Adler to Laing.* Boston: Beacon Press, 1975.

Kazimierz Jankowski: *Pszichiátria és humánium.* Budapest: Gondolat, 1979.

H. M. Ruitenbeek (ed.): *Going Crazy. The Radical Therapy of R. D. Laing and Others.* New York: Bantam Books, 1972.

Thomas S. Szasz: *Az elmebetegség mítosza.* In: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai.* Budapest: Gondolat, 1971.